

İlyada Destanı'nda İda (Kazdağı)¹

Zeliha KAPUKAYA²

Öz

Araştırma Makalesi

Batı Edebiyatı'nın ilk edebî metinleri Homeros tarafından kaleme alınan İlyada ve Odysseia destanlarıdır. İlyada Destanı'nın belirgin mekânları; Truva şehri, kentin yakın çevresi ve özellikle İda Dağı'dır. Dağın yüceliği, tanrısallığı, bitki örtüsü, su kaynakları, insanlar ve diğer canlılar için yaşam kaynağı olma vasfı destanın çeşitli kısımlarında anlatılır. Truva Savaşı'ndaki olayların azımsanmayacak sayıda İda Dağı ile ilgili olması dağın mitolojideki önemini gösterir. İlyada Destanı başta olmak üzere antik dönemden bu yana Kaz Dağı'nın mitolojik, tarihî ve kültürel değeri bir süreklilik içinde var olmaya devam etmektedir.

Bu makalede amaç; İlyada Destanı'nda İda'nın nasıl işlendiğini tespit etmektir. Bilinen en eski edebî eserlerden İlyada Destanı'nda, İda'nın hangi yönleriyle işlendiğinin tespiti; sosyal bilimler alanına katkı sağlaması açısından önem arz etmektedir. Çalışmamızda tarama ve kaynak incelemesi yöntemleri kullanılmıştır. Sonuç olarak İda Dağı'nın İlyada Destanı'nda önemli bir mekânsal işlevinin olduğu ve o tarihten bu yana kültürel devamlılık içinde önemli bir sembol olarak toplumsal hafızada yer aldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İda Dağı, İlyada, Truva, Kazdağları, Çanakkale-Balıkesir.

Mount İda in İliad

Abstract

Research Paper

Homer's epics Iliad and Odysseia are first literary texts of The European literary. The most prominent venues of the text of the Iliad are Troy, the city's immediate surroundings and in particular in Mount İda. The glory of the İda, its divinity, vegetation, water resources, being a source of life for people and other living things are explained in various parts of the Iliad Epic. The course of events in the Trojan War to be related to Mount İda, shows the importance of The Greek mythology. Especially İda's historical, cultural and geographic values within a continuum, continues to exist from ancient times today.

The purpose of this article is to determine how İda was handled in Iliad. It is important in terms of social sciences. In this article, in-process screening and resource review methods are used. So it has been seen the Mount İda was handled as an important place in the Epic of İliad and it has been an important symbol in social memory in cultural continuity.

Key Words: Mount İda, İliad, Troy, Kaz Mountains, Çanakkale-Balıkesir.

Makale Bilgileri / Article Info

Alındığı Tarih / Received 08.05.2018

Kabul tarihi / Accepted 09.06.2018

¹ Bu makale, Alanya Alaaddin Keykubad Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda bildiri metni olarak sunulmuştur.

² Öğr. Gör. Dr., Balıkesir Üniversitesi Türk Dili Bölümü, zkapukaya@balikesir.edu.tr.
<https://orcid.org/0000-0003-1946-6612>

Giriş

Eski Yunan dilinde “söz” kavramını vermek için kullanılan üç sözlükten biri “mythos”, diğeri “epos”, üçüncüsü de “logos” tur. Bunlardan “mythos” söylenen veya duyulan söz olarak “masal, öykü, efsane” anlamlarına gelir. “Mythos” ile “epos” uyumlu bir bütünlük içinde Ege kıyılarında filizlenen destanları, övgüleri ve ezgileri anlatmakta kullanılır (Erhat 1993: 5).

Batı Edebiyatı'nın en eski edebî metinlerinden biri Homeros'un kaleme aldığı İlyada Destanı'dır. Destanda baştan sonra tanrıların insan ilişkilerine benzeyen davranışları, birbirleriyle hesaplaşmaları, tarafgirlikleri, insan kaderini ellerinde tutan ve onları kukla gibi oynatan yönleriyle bir anlamda tanrıların savaşı olan Truva Savaşı anlatılır. Savaş, destanın arka planında; tanrılar istediği için çıkar, tanrıların istediği şekilde gelişir ve sona erer. Destanda tüm mücadelesine karşı insanın kader ve tanrılar karşısında çaresizliği, boyun eğişi işlenir. Adeta “İnsan, yazgı karşısında acizdir.” mesajı verilmek istenir. İnsanın yazgısı, tarihin de yazgısıdır.

Batı medeniyetinin kültür temellerinin bir uzantısı olarak büyük önem taşıyan Truva, aynı zamanda Roma imparatorlarının aile köklerini dayandırdığı, Avrupa'da ondan fazla şehrin kuruluşunda adı geçen antik bir şehirdir. Truva şehri, Yunan mitolojisinde olduğu gibi Anadolu tarih ve kültürünün de bir parçasıdır. Çanakkale'de bugünkü Hisarlık mevkiinde yer alan ve Anadolu'da yapılan ilk kazı bölgelerinden olan bu antik şehir, Anadolu arkeolojisi için büyük önem taşır.

1. İlyada Destanı

Truva prensi Paris, Akha krallarından Menelaos'un karısı, Helene'yi kaçıır. Menelaos, bunu gururuna yediremeyerek Helene'yi ve Paris'in Truva'ya götürdüğü diğer ganimetleri almak için Truvalılara savaş açar. Bu savaşa pek çok Yunan şehir devleti, kralları ve ordularıyla katılır. Truva Savaşı'nı yöneten komutan, Menelaos'un kardeşi, krallar kralı Agamemnon'dur. Annesi deniz tanrıçalarından, babası bir ölümlü olan Akhilleus da savaşa katılanlar arasındadır. Gücü, cesareti, savaşçılığı ve hitabetiyle Akhilleus savaşın kaderini belirleyen çok önemli bir karakterdir. Önceleri savaşın gönüllülerinden olan Akhilleus savaşa daha sonra yanaşmaz. Çünkü Agamemnon, Akhilleus'un sevdiği kadını onun elinden almıştır. Truva tarafında ise Paris'in kardeşi Hektor verdiği mücadele ile Truvalıları savaşta yenilmez yapar. Akhaların Truva önlerindeki kuşatması dokuz yıl sürmüştür. Bu süre zarfında her iki taraf da çok kayıp vermiş; ancak birbirini yenememiştir. Akhalar, Truvalıların üstün savaş gücü özellikle Hektor'un savaşçılığı karşısında iyice hırpalanmış, ordu içerisinde Yunanistan'a geri dönme düşüncesi iyiden iyiye kendini göstermiştir. Başından beri savaşın içinde olan tanrılar da saflarını iyice belirginleştirmişlerdir. Kral Agamemnon gördüğü bir düşe aldanarak ordusuna Yunanistan'a dönüleceğini bildirir. Ordunun da dönmeye istekli oluşu kralı hayrete düşürür. Diğer yandan Hektor'un bir önerisi vardır. Hektor'a göre savaşın nedeni Paris'in Sparta kralı Menelaos'un karısı Helene'yi kaçırması olduğuna göre

anlaşmazlık, Paris ile Menelaos'un dövüşmesiyle çözülmelidir. Bu öneri doğrultusunda Menelaos ile Paris karşılaşır. Ancak dövüşte Paris tam yenilecekken annesi Afrodite onu son anda savaş alanından kaçırarak ölümden kurtarır. Böylece ordular arasında mücadele yeniden başlar. Savaşın ikinci yarısında tanrıların taraf tutması savaşın kaderini belirler. Zeus'un gönlü Hektor'dan, yani Truvalılardan yanadır. Afrodite ve Apollon da Truvalıları destekler. Yerlerin ve göklerin Tanrısı Zeus'un karşısında kardeşi deniz tanrısı Poseidon, Zeus'un karısı Hera, Athena gibi tanrı ve tanrıçalar vardır. Savaşta Hektor'un verdiği büyük mücadele ve gösterdiği vatanseverlik göz doldurmakta, bilhassa Zeus'un takdirini kazanmaktadır. Yiğitlikte sınır tanımayan Hektor; karşısına çıkanı öldürür, onu karanlıklar ülkesi Hades'e gönderir. Ancak, Hektor'un Akhilleus'un çok sevdiği dostu Patrokles'i öldürmesi hem kendi hem de savaşın sonunun başlangıcı olmuştur. Çünkü bu ölüm Akhilleus'un içindeki öfkeyi kabartmış, onun savaşa yeniden dâhil olmasını sağlamıştır. Patrokles'i öldüren Hektor'dan intikamını almak isteyen Akhilleus, Kral Agamemnon'la anlaşmazlığına son vererek Hektor'un karşısına çıkacaktır. Hektor'la karşılaşmadan önce Akhilleus'un annesi deniz tanrıçalarından Thetis, oğlunu ölümden korumak için Olympos'da oturan ünlü usta Hephaistos'a giderek ondan Achilleus için savaş aletleri yapmasını ister. Thetis, Hephaistos'un yaptığı çok sağlam savaş aletlerini oğlu Akhilleus'a ulaştırır. Özellikle Akhilleus'un kalkanı bir tanrı elinden çıktığı için çok dayanıklıdır. Tanrısal savaş aletlerini kuşanan Akhilleus, Hektor'un karşısına çıkar. Mücadelede Akhilleus, yüreğindeki intikam hırsı, yiğitliği ve üstün savaş araçlarıyla Hektor'u alt eder ve onu öldürmeyi başarır. Hektor'un ölümü Truva halkını, ailesini ve özellikle babası kral Priamos'u perişan eder. Elbetteki Hektor'un yenilmesinde Akhilleus'u tutan tanrıların büyük payı vardır. Zira savaşın başından beri Hektor'un yanında olan Zeus karısı Hera tarafından bir şekilde Akhaların galibiyeti konusunda ikna olmuştur. Diğer taraftan Akhilleus'un Hektor'u öldürmesi öfkesini dindirmeye yetmemiştir. Hektor'un ölümünden sonra intikam alma arzusundaki Akhilleus, Hektor'un naasını sürükleyerek, ona işkence eder. Tanrı Zeus, Akhilleus'un işkencesine son vermesi için haberci Tanrıça İris vasıtasıyla ona haber gönderir. Hektor'un cesedinin babasına teslim edilmesini sağlar. İlyada Destanı bu sahne ile sona erer. Savaşın galibi Akhalar'dır.

Destanın devamı ise Odiysseia'dadır. Homeros, Odiysseia Destanı'nda akıllı, kahramanlığı, cesareti ve savaşçılığı ile Truva savaşında önemli görevler üstlenmiş Odiysseias'ın savaş sonrası memleketi İthaka'ya ulaşmasını ve bu yolculukta yaşadığı maceraları anlatmıştır. İlyada Destanı'nda savaştaki mücadeleler canlı sahnelerle anlatılırken Truva'nın ne şekilde düştüğü ve savaş sonrası yaşananlar yer almamıştır. Truva'nın düşüşü, Akha askerlerinin tahta atla şehre girişleri ve şehri yağmalayıp Helene'yi de alarak Yunanistan'a gitmeleri, Akha asker ve komutanların başına nelerin geldiği Homeros tarafından değil, sonradan Vergilius anlatımıyla günümüze ulaşmıştır. Ayrıca M.S.5. yüzyıl oyun yazarlarından Sophokles; Philoktetes'in öyküsüyle Aias'ın ölümünü, Euripides de Truva'nın sonraki durumunu konu edinmiştir (Hamilton, 2006: 148-153).

Vergilius'un anlatımına göre Hektor ölmüş, Akhilleus sıranın kendisine geldiğini anlamıştır. Hektor'un ölümünden sonra askerlerini alarak Truva'ya yeniden saldıran Akhilleus, şehrin surlarından Paris'in attığı ok ile topuğundan vurularak ölmüştür. Daha sonra Aias da hayatını kaybetmiştir. Ancak henüz Truva şehri düşmemiştir. Yunanlı komutanlar Truva'yı akıl yoluyla elde edebilecekleri sonucuna varır. Odiseas'ın tahtadan koca bir at yapılması ve savaşı kaybettikleri süsü verilerek Truva'ya hediye olarak içi komutanlarla dolu atın bırakılması düşüncesini hayata geçirilir. Odiseas'ın planı işlemiş, Trualılar gece tahtı atı Athena için kutsal bir hediye zannederek içeri almıştır. Tahta attan çıkan askerler şehrin kapılarını dışarda gizlenen Yunanlı askerlere açarlar. Şehir bütünüyle ateşe verilir ve Truva şehri düşer. Kral Priamos ve Trualılar kılıçtan geçirilir, kalanlar esir edilir. Çarpışmalardan yalnız Truvalı komutan Aineias sağ kalmıştır. Aienas, Vergilius'un anlatımıyla İtalya'ya giderek Roma'yı kurmuştur (Hamilton, 2006: 148-153).

2. İda Dağı

Antik dönemdeki adıyla İda, Türklerin bölgeye yerleşmesinden sonra Kaz Dağı veya Kazdağları olarak adlandırılan bölge, büyük ölçüde Biga Yarımadası'nda yer alır. Kazdağları batıda Dede Dağı, ortada esas Kaz Dağı, kuzeyde Babadağ, ortada Karataş Tepe, doğuda Eybek Dağı, kuzeydoğuda Gürgen Dağı ve Kocakatran Dağı'ndan oluşur. Üç tepesi olan Kaz Dağı'nın en yüksek tepesi 1774 metre olan Karataş Tepesi'dir. Bu tepe Balıkesir'in Edremit ilçesi Güre beldesinin kuzey-kuzey-batı yönüne düşmektedir. Çevresi büyük ölçüde ormanlarla kaplı olan İda Dağı'nın yakınında yerleşim yeri oldukça azdır. Bitki örtüsü bakımından zengin bir bölge olan Kazdağı'nda, Kazdağı Köknarı gibi yalnızca o bölgede yetişen çeşitli endemik türlere rastlanır. Meşe, kestane, gürgen, karaçam ve çeşitli maki türleri ile Kazdağı, Türkiye'nin ve Dünya'nın çok özel coğrafi bölgelerinden biridir. Ayrıca Kazdağları, Alp Dağları'ndan sonra dünyanın ikinci oksijen oranı yüksek dağlarını oluşturur. Bütün bu özelliklerini yanında Mıhlı, Kızılkeçili çayları, Sutüven, Hasanboğuldu şelaleleri ve Altınoluk Kanyonu Kaz Dağı'nın en dikkat çekici coğrafi oluşumları arasındadır (www.canakkaleili.com, 2018).

İsminin Giritli denizcilerce Girit'teki Zeus'un doğduğu İda Dağı'na atıfta bulunularak konulduğu öne sürülen İda; yalnızca İlyada Destanı'nda değil, Türklerin bölgeye yerleşmelerinden sonra *Sarıköz*, *Hasan Boğuldu* söylencelerinin ortaya çıktığı mitolojik bir mekân olarak da önem taşır. Yüksek ve heybetli görünüşü, sık ve çeşitli bitki örtüsü, akarsuları, bereketli toprakları ve deniz ticaretine elverişli kıyıları ile binlerce yıldır farklı milletlerin yerleşim yeri olmuş, efsaneleri ve ortak yaşam şekilleriyle insanlık tarihinin kültürel devamlılığına güzel bir örnek teşkil etmiştir.

İda Dağı, Zeus'un Truva Savaşı'nı izlediği ve savaşı yönettiği yer olmasının yanı sıra, Hristiyanlık tarihinde de bahsi geçmektedir. Zira Havari Saint Poulos iki kez Kaz Dağı eteklerinde vaaz vermiş, Asos'ta bulunmuş, Hristiyanlığı tebliğ

ederek oradan da Atina'ya ve daha sonra da Roma'ya gitmiştir. Bu nedenle bölgeye Hristiyanlarca kutsallık atfedilir (Kıpçak, 2005: 64).

2.1. İlyada Destanı'nda İda Dağı

İlyada Destanı'nda Truva şehri dışında iki mekân öne çıkmaktadır. Birisi Yunan tanrılarının ebedî ikametgâhı Olympus, diğeri ise İda Dağı'dır. Bunlardan İda, savaşın öncesinden savaşın sona erdiği vakte kadar önemli bir mekânsal işlev üstlenmektedir.

2.1.1. Yunan Mitolojisindeki Güzellik Müsabakası ve İda Dağı

Truva savaşının çıkmasına neden olacak güzellik müsabakası ve diğer olaylar İda Dağı'nın üzerinde gerçekleşmiştir. Truva savaşının neden çıktığını anlatan mitolojik öykü Homeros'tan değil, Iphigeneia, Aiskhylos, Euripides ve Apollodoros'un eserlerinden alınmıştır. Bu kaynaklarda "Paris'in Yargısı" olarak ifade edilen, Truva Savaşı'nın sebebi olarak gösterilen mitolojik öyküye göre Olymposlular, kavga tanrıçası Eris'ten hiç hoşlanmadıkları için onu şölenlerine hiç çağırılmazlar. Bu duruma çok içerlenen Eris intikam almak ister. Kral Peleus ile Thetis'in düğünlerine yine çağrılmayan Eris, eline altın elma alıp üzerine "en güzel kadına" yazarak konukların arasına elmayı atar. Bütün tanrıçalar elmaya sahip çıkarlar; ancak adaylar elenerek üçe iner. Bu üç tanrıça: Hera, Aphrodite ve Pallas Athena'dır. Onlar da son kararı Zeus'a bırakırlar. Zeus şanına yakışır kurnazlığıyla " *Siz en iyisi İda Dağı'na gidin. Orada Paris adında biri çobanlık yapar. Onun kadar güzellikten anlayan yoktur. Yargıyı o versin.*" der. Tuva Kralı Priamos'un oğlu olan Paris, babası tarafından İda'ya çobanlık yapması için gönderilmiş bir prenstir. Bunun sebebi ise kâhinlerin Paris'in günün birinde Truva'nın yıkılmasına neden olacağına dair kehanette bulunmalarıdır. Babası tarafından Truva'dan gönderilen Paris, İda kırklarında sürülerini otlatır ve bir nymphe olan Oinone adlı sevgilisiyle günlerini geçirir. Tanrıçalar Paris'i etkileri altına almak için çeşitli planlar yaparak İda Dağı'na giderler. Paris, üç güzel tanrıçayı karşısında görünce yargıyı kendisinin verecek olmasına çok şaşırır. Here (veya Hera) kendisini seçmesi halinde Paris'i, Avrupa ile Asya'nın tek kralı yapacağı vadedinde bulunur. Athena, Truvalılar'ın Yunanlılar'ı mağlup ederek bütün Yunanistan'ın yerle bir edilmesine yardım edeceğini söyler. Aphrodite'in rüşveti ise dünyanın en güzel kadını Paris'e vermektir. Paris, erkeklik zaafına yenilerek Aphrodite'i seçer (Hamilton, 2006:136).

Aphrodite'in Paris'e vadettiği dünyanın en güzel kadını Zeus ile Leda'nın kızları Helene'dir. Ancak o Agamemnon'un kardeşi Menelaos'la evlidir. Aşk Tanrıçası, vadedini gerçekleştirmek için Paris'in elinden tutar ve Sparta'ya Menelaos'un sarayına götürür. Günlerce sarayda ağırlanan Paris, Menealos'un Girit'e gitmesini fırsat bilerek görür görmez âşık olduğu Helene'yi kaçıır. Truva savaşı, Menelaos'un Paris'ten intikamını almak istemesi sebebiyle çıkar (Hamilton, 2006: 13).

İda Dağı destanın başlangıç bölümünde iki yönüyle öne çıkmaktadır. Birincisi Paris'in Truva'dan uzaklaştırılmak istenmesi ile gönderilen bir bölge olması, diğeri de çobanlık ve İda Dağı ilişkisidir. Truva'ya yakın en yüksek, ulaşılması güç ve gizlenmek için ideal bir coğrafi bölge olan İda, aynı zamanda çobanların mekânıdır. İlyada Destanı'nda da Paris'in İda Dağı'ndaki çobanlığı Hint, İran, Mezopotamya ve Antik Yunan medeniyetlerinde doğmuş ve yaygınlaşmış siyasetnâmelerde rastlanan çoban-kral veya çoban-prens imgesini hatırlatmaktadır.

2.1.2. Aşk Mekânı İda

İlyada destanının ikinci bölümünde Truvalıların diğeri bir deyişle Dardanieliler'in komutanı Aineias'tan bahsedilir. Akhaların Truvalıları kılıçtan geçirip ateşe verdiklerinde sağ kalan tek komutan Aineias, Tanrıça Aphrodite'in Ankhises'ten doğurduğu çocuktur. Tanrıça Aphrodite'le ilgili olarak bu bölümde "*Bakmadı tanrıçalığıma, birleşti İda eteklerinde bir ölümlüyle*" şeklinde bir ifade bulunur (Homer, 2012: 57). Yani İda Dağı, Aphrodite'in Aineias'ın babasıyla bir araya geldiği mitolojik bir aşk mekânıdır. Annesi Tanrıça Aphrodite'in yardımıyla sağ kalan Aineias; Truva'nın düşmesinden sonra babasını, oğlunu ve arkadaşlarını alarak denize açılmış, yeni bir ülke aramıştır. Aineias, ünlü Latin şairi Vergilius'un destanda anlattığı gibi Troya'nın düşmesine yakın bir diğeri önemli Troya Kenti Antandros'a gelerek burada bir gemi yaptırmış, uzun bir yolculuk ve mücadeleden sonra İtalya'ya çıkarak Roma devletini kurmuştur (Hamilton, 2006: 166). O dönemde bir tersane kenti olan Kaz Dağı eteklerindeki Antandros (bugünkü Altınoluk civarı) M.Ö. 5. yy'da Ege Denizi'nde yaşanmış Peloponnes Savaşları'nda donanmalara gemi sağlayan bir endüstri merkezidir (www.arkeokur.tumblr.com, 2017).

İlyada Destanı'nda bir bölüm vardır ki İda Dağı bu bölümde tanrılar tanrısı Zeus ve Hera'nin masum bir aşktan ziyade hırs ve intikam duygularına alet ettiği bir yer olarak tasvir edilir. Kitabın on üçüncü bölümünde Zeus'un karısı Hera, deniz tanrısı Poseidon'un Akhalara yardım etmesini sağlamak için Zeus'un aklını çelmeye karar verir. Hera, İda Dağı'nda Zeus'u baştan çıkarır ve onun uyumasını sağlayarak Poseidon'a fırsat tanır. Çünkü Truvalılar ve özellikle Hektor'dan yana olan Zeus'un kardeşi Poseidon'la hiç anlaşamaz ve onun Akhalara yardım etmesini engellemek ister (Homer, 2012: 327-333). Hera hazırlanır, süslenir, Aphrodite'in desteğini alarak *Çok pınarlı İda'nın en yüksek doruğunda oturan Zeus'a* varır. Yanında Zeus'un aklını örtecek uyku tanrısı ile birlikte *canavarlar anası* İda'ya ulaşır. Ve her şey istediği gibi gerçekleşir. Bulutların ve sisin gölgelediği dağın en yüksek noktasında, Zeus'un makamında uyku ile aşk, tanrılar tanrısını yola getirir. Zeus'un uykuya dalışından sonra Poseidon, fırsattan yararlanarak Akhalara yardım eder. Zeus'un İda Dağı'nda oturduğu yer Gargaron doruğudur (Homer, 2012:331). Zeus'un yanına gelmek için karısı Hera'nin Gargaron doruğuna ulaştığı sahne ve sonraki yaşananlar destanda şöyle anlatılır:

*Lektos burnundan fırladılar, denizden,
Ayak bastılar bereketli toprağa.
Ayakları altında ormanlı doruklar titredi.
Uyku durakaldı orada,
Görünmeden Zeus'un gözüne,
Çok yüksek bir çamın üstüne kondu.
İda'da büyüyen en ulu çamdı bu,
Havada yüksele yüksele göğe varıyordu
Uyku orada, çam dalları arasında,
Bir kuş oluvermişti, dağlarda yaşayan ince sesli,
Tanrıların Khalkis, insanların Kymindis dedikleri,
Hera dosdoğru yürüdü Gargaron doruğuna,
İda'nın en yüksek tepesiydi bu,
Bulutları devşiren Zeus onu gördü,
Görür görmez aşk sardı düşünceli kafasını (Homeros, 2012:331).*

İlyada Destanı'ndaki "Zeus'un uykusu" motifi, Yunan mitolojisi başta olmak üzere, Uzakdoğu, Ortadoğu ve Yakındoğu mitleriyle birlikte tek tanrılı dinlerde de karşılaşılan bir motiftir (Eliada, 1993: 122) "Ölüm-uyku" ilişkisi Zeus'un tanrı olmasına rağmen insana özgü yönlerini anlatır.

Kinine ve kıskançlığına şehveti alet eden Hera, hem Truva Savaşı'nın başlamasına neden olmuş hem de savaşın sonunu belirlemiştir. Destanın bu bölümünde Hera baştan çıkarıcı kadın, bir anlamda "femme fatale" olarak dikkat çekmektedir. Hera, Yunan mitolojisinde kıskançlık, aşk, kin, rakiplerine karşı düşmanlık, kurtuluş ve iyilikten çok bela ve tasa dağıtıcı rollerindedir. Diğer taraftan Hera'nın evlilik ve analık konusundaki hassasiyeti diğer tanrıçalar arasında örneğine az rastlanır niteliktedir (Agızza, 2001: 37).

Destanın ikinci bölümünde ise Truvalıların yanında savaşan şehir devletleri anlatılırken Zeleialılar'dan bahsedilmektedir. Homeros'un verdiği bilgiye göre Zeleialar İda Dağı eteklerinde oturan bir halktır (Homeros, 2012: 58).

2.1.3 Zeus'un Mesken Tuttuğu Yer: İda

İda Dağı, İlyada Destanı'nda öncelikle krallar kralı, tanrı ve tanrıçaların babası, Kronos'un oğlu Zeus'un meskenidir. Öyle ki destanda Zeus'tan bahsedilirken "Zeus Baba, İda dağından hükmeden ulu tanrı" ifadesine birkaç kez yer verilir (Homeros, 2012: 71-72). Buradan Zeus'un oturduğu Olympus'tan sonra dünyaya hükmettiği dağlardan birinin İda olduğu belirtilmektedir. Zira İda, Olympus kadar olmasa da Zeus'a mesken olacak kadar yüce ve kutsal bir dağdır. İda'nın özellikle Zeus'un Truva'daki savaşan tarafları seyrettiği ve onlar hakkında hükümler verdiği bir mekân oluşu destanda sıklıkla tekrarlanır.

İlyada Destanı'nda aksiyonun en fazla olduğu bölüm kitabın yedinci bölümüdür. Bu bölümde Hektor'un ve savaşa yeniden dönen Paris'in mücadeleleri göz doldurur. Ayrıca savaşın kaderini belirleyen tanrıların bu bölümde ön plana

çıktığı görülür. Savaşın gidişatının Truvalılar lehine geliştiğini gören ve Akhalara destek veren Zeus'un karısı Hera ve kızları Athena, savaşın kaderini istedikleri tarafa yönlendirmesi için Zeus'la bir tartışmaya niyetlenir. Bu bölümde İda ismi sıklıkla geçer. Zeus, kızışan savaşı izlemek için atlı arabasıyla İda Dağı'na gelmiştir. Destanda bu kısım şöyle anlatılır:

....., koştu arabaya iki atını,
 Uçup giden, tunç ayaklı, altın yelesi.
 Altundan kuşandı kendisi de,
 Aldı işlenmiş kamçısını,
 Bindi arabaya, şaklattı sürdü,
 Toprakla yıldızlı gök arasında uçtu atlar seve seve.
 Vardılar hayvanların anası, kaynağı bol İda'ya
 Gargaron'daydı Zeus'un tapınağı, kokulu sunağı.
 İnsanların, tanrıların babası durdurdu atları.
 Çözüp sardı koyu bir dumanla,
 Göz kamaştırın çalımıyla doruğuna,
 Troya'yı, Akhaların gemilerini süzdü (Homeros, 2012: 171-172).

Destanda Gargaron denilen bir yerde Zeus tapınağının bulunduğu, Zeus'a adakların adandığı, çeşitli kokuların sürüldüğü bir sunağın varlığından bahsedilir. İlyada Destanı'nda İda Dağı'nın zirvesinde olduğu belirtilen bu sunakta Zeus atlarını durdurur, koyu bir dumanla oraya yerleşir. Zeus, bu mevkiden savaşı gözetlemektedir. Yeri geldiğinde *elinde şimşegi, gökten inerek çok pınarlı İda'nın doruklarına oturmakta*, savaşa müdahale etmektedir (Homeros, 2012: 243). Zeus'un müdahalesi kimi zaman emir verdiği ya da haber gönderdiği tanrılar vasıtasıyla kimi zaman da İda Dağı'ndan fırtına kopartıp, toz yağdırarak gerçekleşmektedir (Homeros, 2012: 244-279). Zeus, Troya savaşını izlediği İda Dağı'ndaki doruktan bazı durumlarda savaşın taraflarına yıldırımlar gürleterek, ışıklar salarak çeşitli mesajlar göndermektedir (Homeros, 2012: 172-176). Destanda *İda'dan hükmeden güçlü tanrı Zeus* olarak anılan Zeus, gönderdiği ışıklarla bazen Akhalaları korkutmakta bazen de Truvalıları zaferle müjdelemektedir. Zeus, destanda *İda'dan hükmeden güçlü tanrı Zeus* olarak anılır (Homeros, 2012: 581).

Zeus; İda Dağı'ndan Olympus'ta neler yaşandığını görerek orada gerçekleşen olaylara müdahale etmektedir. Zeus, İsteddiği vakit atlarını İda Dağı'ndan Olympus'a sürerek oraya gidebilmektedir (Homeros, 2012:184-344). Bu durum iki dağın mekânsal konumunu ve tanrılar için işlevini belirtmektedir.

İda Dağı'nda halen bir ziyaretgâh ve inanç merkezi olan Zeus Altarı denen bir mevki yer almaktadır. İlyada Destanı'nda geçen ve Zeus'un atlarını durduğu, Gargaron'da olduğu belirtilen bu mekânın Çanakkale ili sınırlarında Küçükkuşu'da (antik adıyla Gargara) Zeus Altarı olduğu düşünülmektedir. Eski Yunanlıların savaşlarda galip gelmek, kuraklıktan, hastalıktan korunmak, bereketli ürün almak gibi sebeplerle burada tanrılara kurban verdikleri bilinmektedir. Burasının kutsiyeti, süregelen inanç sistemlerinin dönüşümüne uğrayarak devam etmektedir (www.canakkale.gov.tr, 2016). Bugün Edremit Körfezi, Midilli gibi Yunan adaları, Assos, Truva gibi antik bölgelerin görülebildiği, dilek ağaçlarına çaputların bağlandığı bu mekân; mitolojik değer ve önemini yanında halen Türkmen olarak tabir edilen toplulukların ritüellerini gerçekleştirdiği, adaklarını adadığı, Hıdırellez kutlamalarını yaptığı bir mevkidir.

2.1.4. Kaynağı Bol İda

Yukarıdaki bölümde İda Dağı'ndan *hayvanların anası, kaynağı bol İda*'' olarak bahsedilmesi önemli bir nitelendirmedir. Dağın Truva Savaşı'nın yapıldığı dönemde çeşitli yaban hayvanlarını bağrında yaşatan bir coğrafi alan olduğu anlaşılmakta, bugün de çeşitli vahşi hayvanların yaşadığı bir ekosistem olma özelliğini sürdürmektedir. İlyada Destanı'nın bazı yerlerinde *canavarlar anası İda* ifadesi dağın vahşi hayvan türleri için bir hayat kaynağı olma özelliğine bir atıftır.

Ayrıca destan metninde İda Dağı'nın kaynağının bolluğu *çok pınarlı İda* tabiri ile de zikredilir. Kaz Dağı'nda yer alan Sutüven, Pınarbaşı, Hasanboğuldu gibi mevkilere gidildiğinde, hele Akçay kıyılarında dağdan inen tatlı su kaynaklarına bakıldığında dağın bu özelliğinin antik dönemden bugüne hiçbir değişikliğe uğramadan devam ettiği görülmektedir.

Destanda İda Dağı'nın öne çıkan bir yönü de bazen insan kılığına giren tanrıların çobanlık yaptığı ya da bir çoban kılığında insanların arasına karıştığı bir yer olmasıdır. Örneğin, destanın bir bölümünde Apollon, Zeus'un emriyle Troya'nın sığırlarını güden bir çoban kılığındadır. İlyada Destanı'nda Apollon'nun çobanlık yaptığı yerin *çok kıvrımlı İda'nın ormanlık yarıları* olduğu söylenir (Homeros, 2012:507). İda'nın yarıları; ulaşılması güç, sık ormanlarla kaplı, kıvrımlı coğrafyası savaştan kaçıp gizlenmek için oldukça uygun bir mekândır (Homeros, 2012:511). Ayrıca tanrıların bazen de seçkin insanların çoban kılığına girerek kendileri gizlemeleri motifi dikkati çekmektedir. Bu destan motifi Yunan mitolojisinin pek çok anlatılarında da karşımıza çıkmaktadır. Tek tanrılı dinlerde görülen çoban-peygamber imgesinin destan metinlerinde de görülmesi üzerinde durulması gereken ortak bir noktadır.

İlyada Destanı'nda İda Dağı dorukları Zeus adına adakların adandığı bir yer olarak anılır. Destandan anlaşıldığı kadarıyla dönemin adak geleneğinde tanrılar için özellikle Zeus adına "sığır budu yakma geleneği" bulunur (Homeros, 2012: 521). İlyada Destanı'nda Zeus, kendisine adak adanmasından memnuniyetini pek

çok yerde tekrarlar ve bunu karşılıksız bırakmadığını belirtir. Destanda konuyla ilgili şöyle bir bölüm vardır:

*Sızlıyor Hektor için sızım sızım yüreğim,
Bana ne çok sığır budu yakmıştı o,
Yakmıştı çok yarlı İda Dağı'nın doruklarında,
Troya kalesinin üstünde yakmıştı (Homeros, 2012:521).*

İlyada Destanı'nda Achilleus'un intikamını almak için uğruna savaşa yeniden dâhil olduğu, çok sevdiği arkadaşı Patroklos'un cenaze töreni hazırlıklarında da İda Dağı çeşitli tasvirlerle anlatılır. Destanda Patroklos'un naaşının yakılması için odun toplamaya Akha askerleri İda Dağı'na gönderilir. Bol pınarlı İda eteklerinde, keskin tunç baltaları ile Akha askerleri meşe ağaçları kesmişler, sık çalılıkları aşarak, Truva Savaşı'nın yapıldığı İlyon Ovası'na taşımışlardır (Homeros, 2012:539).

İda'nın ordular için ağaç kaynağı olma özelliği bilindiği gibi Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinde de görülmektedir. İstanbul'un fethi öncesi deniz gücünü artırmak isteyen Fatih, Adana ve civarında yaşayan Türkmenleri gemi kerestesi biçmek için İda Dağı'na davet etmiş, bu davet üzerine bir kısım Türkmen grupları buraya gelmişlerdir. Zamanla "Tahtacı Türkmenleri" ismini almış olan bu insanlar, fetih için gemilerin yapımında kullanılacak keresteyi biçmişler, Osmanlı donanmasının gelişmesinde lojistik destek vermişlerdir. Orta Asya'dan getirdikleri şaman kültürünü ve şamanlığın kutsal saydığı kaz ayağı motifini bölgeye işleyen Tahtacı Türkmenleri Sarıkız efsanesi gibi söylenceleri de kendilerinden önceki kültürlerden devralmışlardır (Kıpçak, 1999: 44). Halen varlıklarını sürdüren bu Türkmen grupları İda etekleri ve yakın bölgelerde meskûn haldedirler.

Homeros'un İlyada'da yer vermediği; fakat Vergilius'un savaşın sonunu anlattığı bölümde İda ile ilgili mitolojik bir detaya rastlanır. Achilleus öldükten sonra yeniden intikam atağına çıkan Akha komutanlarından Philoktetes, Paris'i vurarak yaralar. Ağır bir yara alan Paris, arkadaşlarından kendisinin İda Dağı'na götürülmesini ister. Zira orada İda Dağı'nda çobanlık yaptığı zamanlarda eski sevgilisi Oinone vardır. Bir nyimphe olan Oinone bir zamanlar kendisine her yarayı iyileştiren şifalı bir ilaçtan bahsetmiştir. Bu ilacın yaralarını iyileştireceğini ummaktadır. Arkadaşları Paris'i İda Dağı'na götürürler. Oinone'yi bularak Truvalı prensin yanına getirirler. Nymphe Paris'e küskün olduğu için ilacı vermez. Paris ölür, bunun üzerine eski sevgili de kendini öldürür (Hamilton, 2006:150).

Bir İda nymphesi olan Oinone, tıpkı ait olduğu İda'nın anaçlığı gibi vefasız sevgilisi Paris'e hem küskünce hem de şefkatle yaklaşır. Oinone yaraları tedavi etmekte hünerli, İda'nın şifalı otlarını bilmektedir. Oinone'nin Paris'in yaralarını iyileştirmeyi reddetmesi ya da istediği halde babasının bunu engellemesi sonucu Paris'in ölümü "evini terk eden bu adamın hak ettiği cezayı alması gerektiği" düşüncesiyle gerçekleşmiştir. Eski çoban arkadaşları tarafından İda'nın çıralı çamlarıyla yakılan Paris'e Oinone'in "pişman olarak kavuşma arzusu" ölümle

sonuçlanmış, Oinone kendisini Paris'in alevlerinin içine atmıştır. Oinone ve Paris'in destandaki sonları farklı rivayetlerle de olsa ihanet, geri dönüş, pişmanlık ve aşk motifleriyle İda Dağı'nda sahnelenmiştir (Yörük 2000: 167,168).

İda'nın şifalı otlar kaynağı olduğu belirtilen bu mitolojik detay, dağın halen zenginliğini sürdüren endemik türlerinin her dönem insanlara şifa dağıttığının bir göstergesidir. İda yöre mutfağının vaz geçilmez otları ile şifa dağıtmaya devam etmektedir. Kantaron otu, yüzük otu, Sarıkız çayı (ada çayı), dağ nanesi, çeşitli kekik türleri (limon kokulu kekik, beyaz çiçekli kekik, mor kekik gibi), biberiye, zeytin otu, altın otu, karabaş gibi otların yanında, mersin, defne, pelin ağaçları da yörenin çeşitli amaçlarla kullanılan endemik türlerindedir.

3. Aphrodit'ten Sarıkız Efsanelerine İda

Bölgenin yer aldığı Biga yarımadası Türkmen kültürünün yaşantı, inanış ve gelenekleriyle yoğrulmuş nesilden nesile aktarılan efsaneleriyle çok özel bir kültür coğrafyası kimliği kazanmıştır. Karesi Bey zamanında Saru Saltuklu Türkmenleri, Kazdağları'na yerleştirildiğinden Türkmenler dağların en yüksek yerindeki düzlüğü Saru Saltık makamı saymış, daha sonra bu yer Türkmenler arasında anlatılan Sarı Kız söylencesine yakıştırılmıştır. Biga yarımadasının Türkmenleşme süreci içerisinde Türk yaşantısı, gelenekleri, inançları yörenin kültürel hayatına hâkim olmaya başlamıştır. Yüzlerce yıl süren bu kültürel oluşum içinde Sarıkız efsanesi dilden dile, nesilden nesile aktarılmıştır (www.balikesirkulturturizm.gov.tr, 2018)

Bu coğrafyanın ürünü olan Sarı Kız efsanesi, kendinden önceki antik Yunan mitolojisinin en bilinen Aphrodit söylenceleri ile dikkat çeken benzerliklere sahiptir. Bu durum farklı dönemlerde aynı coğrafyayı paylaşan milletlerin kültürel devamlılık ve benzeşme ilişkisinin güzel bir örneğidir.

Bölgede anlatılan Sarı Kız Efsanesi özetle şöyledir:

Kaz Dağları'nın eteklerinde Güre kasabasında babası ile birlikte güzel bir kız yaşarmış. Kızın güzelliğinden dolayı pek çok gencin âşık olduğu bu kız kimseye yüz vermemiş. Kendilerine yüz vermediğinden dolayı öfkelenen gençler kızın kötü yola düştüğü söylentisini yaymışlar. Sarıkız'ın alınına sürülen bu lekeden kurtulmak isteyen baba kızıyla Kaz Dağı'nın zirvelerine çıkmış. Odun kesme bahanesiyle kızı orada bırakan baba üzgün bir şekilde köyüne dönmüş. Günler geçmiş, evlat hasretine dayanamayan baba kızını almak için dağa tekrar çıkmış. Tekrar bir araya gelen baba-kız kucaklaşıp ağlaşmışlar. Baba namaz kılmak istediğini söyleyince Sarıkız kolunu uzatarak doldurduğu su kabağını babasına uzatmış. Babası suyu ağzına aldığı zaman suyun denizden doldurulan tuzlu su olduğunu anlamış. Kızına "Kızım bu su tuzlu." deyince Sarıkız da narin parmaklarını toprağa sokup çıkarmış. Sarıkız'ın parmağını batırdığı yerden çıkan berrak tatlı su bir pınar olup akmış. Gördükleri karşısında hayrete düşen baba kızının erdiğini artık ermişlerden olduğunu anlamış. Ancak o anda Sarıkız ölmüş. Dertli baba Sarıkız'ı öldüğü tepeye gömdükten sonra ağlayarak yürümeye başlamış. Evlat acısına dayanamamış o da bir dağın tepesinde can vermiş. Bugün Kaz Dağı'nın

zirvesindeki en yüksek tepeye Sarıkız, babasının öldüğü tepeye de Baba Tepe denilmektedir. Sarıkız Tepesine çıkanlar kurban kesip adaklar adamaktadırlar (Kıpçak 1999: 63-64).

Sarıkız Efsanesi'nin bölgede anlatılan çeşitli varyantları bulunmaktadır. Bazı varyantlarda Sarıkız ile Afrodit özdeşleştirilir. Hektor ve Sarıkız birlikte anılır. Antik yerleşim adları ve İslâmî motifler bir arada verilir. Ayrıca Sünnî Yörükler ve Tahtacı Türkmenleri arasında anlatılan Sarıkız efsaneleri de birbirinden farklıdır. Tahtacı Türkmenlerinin anlattığı Sarıkız efsanelerinde İran mitolojisi ve Alevî inancının motifleri bulunur. Bazı yerlerde Afrodit-Sarıkız Fatma Ana'nın kızı olarak nitelendirilir. Bu konuyla ilgili olarak Tahir Harîmî Balcıoğlu *Tarihte Edremit Şehri* adlı eserinde Tahtacı Türkmenleri arasında anlatılan Sarıkız Efsanesi hakkında "Afrodit'in İran esatiri ile tüllemiş bir şeklinden başka bir şey değildir." tespitini yapmaktadır (Balcıoğlu 1937: 84)

Afrodit ile ilgili İda söylenceleri ve İda Dağı'nın doğal ve kültürel zenginlikleri Türk Edebiyatı'nın kimi şairlerince de dile getirilmiştir. Bu şairler arasında kendisi de Edremitli olan ve Türk Edebiyatı'nın değerli şairlerinden Mustafa Seyyid Sutüven; İda'yı, İlyada'yı, Afrodit'i ve Sutüven şelalesini şöyle terennüm etmiştir:

*Bir kayadan duman duman
On yedi metre atlayan
Dağ kokusuyla yüklü su
Akması tel tel ince
Düştüğü yerde üç kulaç
Mavi su ak köpüklü su*

....

*Duyduğu besteler bu yer
Şiirine borçludur Homer
Çünkü senindir İlyada*

.....

*Afrodit Afrodit'ken ah!
Dağdan inerti her sabah
Elde gümüş hamam tası*

.....

*Kendini gömmüş Sarı Kız
Göklere çarpan yerine.
Gönlünü vermiş sayısız (Sutüven 1976: 23,24).*

Mustafa Seyyid'in "Kazdağı" şiiri şöyledir:

*Kazdağı âşık dağdır
Sevgi bu dağlarda yaşar.
Kazdağı âşık dağdır
Eski Yunan Devri kadar.*

.....

*Taktı bu dağlarda kanat
Şanlı şiirler Homer'e
Burda Aşil sürdü de at
Erdi zaferden zafere (Sutüven 1976:162,163).*

Sonuç

İda Dağı; İlyada ve Odysseia destanlarında Truva Savaşı'nın çıkışından savaşın sonuna kadar bütün olaylara tanrıların gözünden şahitlik eden önemli bir mitolojik mekân olarak görülmektedir. Olympus'a rakip olacak nitelikte yüceliği, zengin bitki örtüsünün insanlara sağladığı imkânlar, standadaki olayların cereyan ettiği dönemlerden günümüze değin devam eden söylencelerin çıkış noktası olması sebebiyle İda Dağı, dünya kültür envanterinde önemli bir yer teşkil etmektedir. İda Dağı'nın İlyada Destanı'ndaki özel konumu, bilhassa Yunan mitolojisinin temel karakterlerinin öykülerine ev sahipliği yapması nedeniyledir. Destanda; Zeus, Hera, Aphrodite gibi tanrı ve tanrıçaların birbirleriyle mücadelelerinin, insan hayatına ve olayların seyrine olan müdahalelerinin ve Truva Savaşı'ndaki rollerinin azımsanmayacak sayıda İda Dağı ile ilgili olması dağın işlevsel bir mahiyeti olduğunu gösterir. Antik dönemden bu yana tarihî ve kültürel bir süreklilik bütün devirlerde söz konusu olmuştur. Bugünün Kaz Dağı'nın sakinleri folkloruyla, dilden dile dolaşan söylenceleri ile bu devamlılığın örneklerini sergilemektedir. Antik dönemdeki ismiyle İda Dağı'nın yüksekliği, Tuva ve Ege denizine hâkim bir konumda oluşu, sık ormanlarla kaplı olması, zengin ekosistemi, coğrafi yönden ulaşılmazlığı, Zeus başta olmak üzere Yunan mitolojisinin önemli karakterlerine ev sahipliği yapması dağın İlyada destanında geçen temel özellikleridir. Antik dönemden günümüze kadar söylencelerin bazı motif ve karakterlerinin değişmeden farklı kimliklerde halen yöre efsanelerinde yaşıyor olması, ev sahipleri değişse de tarih boyunca İda Dağı'nın, insanlık hafızasında coğrafi ve efsanevî değer ve önemini muhafaza ettiğini göstermektedir. Bilhassa yörede anlatılagelen Sarıkız söylenceleri; diller, dinler, inançlar, kültürler farklı olsa da antik dünyadan günümüze kültürel devamlılığın güzel örnekleri arasındadır. İda Dağı'nın mitolojik zenginliği ve doğal güzelliği Türk Edebiyatı'nda kimi sanatçılara da ilham vermiştir. Mustafa Seyyid Sutüven ve Sabahattin Ali yaşamlarının belli dönemlerinde bu yörede yaşamış, Kazdağları'nın söylencelerini sanatlarına konu edinmişlerdir. Kısaca İda, Homeros'un İlyada Destanı'nda hangi nitelikleriyle yer alıyorsa antik dünyadan günümüze yine aynı vasıflarla insanoğlunun hayal dünyasında, ritüellerinde, söylencelerinde yer almaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Agızza, Rosa, (2001), Antik Yunan'da Mitoloji, Çev. Z. Zühre İlkelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Akyalçın, Necmi (1998), Balıkesir Yöresi'nde Yatır Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma, Balıkesir Belediyesi Kültür Yayınları, Balıkesir.
- Balcıoğlu, Tahir Harîmî (1937), Tarihte Edremit Şehri, Vilayet Matbaası, Balıkesir.
- Eliade, Mircea (1993), Mitlerin Özellikleri, Çev. Sema Rifat, Simavi Yayınları, İstanbul.
- Hamilton, Edith (2006), Mitologya, Çev. Ülkü Tamer, Varlık Yayınları, İstanbul.
- Homeros (2012), İlyada, Haz. Ali Taş, Kum Saati Yayınları, İstanbul.
- Kıpçak, Reşit (2005), Balıkesir İli Coğrafyası, Balıkesir Ekspres Gazetesi Yayınları, Balıkesir.
- Sütüven, Mustafa Seyyid (1976), Bütün Şiirleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Yörükan, Turhan (2000), Yunan Mitolojisi'nde Aşk, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- <http://www.arkeokur.tumblr.com/tr> (Erişim Tarihi:01.01.2017)
- <http://www.balikesirkulturturizm.gov.tr/TR,65829/balikesir-ilinintarihi.html/> (Erişim Tarihi:6.06.2018)
- <http://www.canakkale.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 05.10.2016)
- <http://www.canakkaleili.com/truva-antik-sehri-nerede/> (Erişim Tarihi: 03.02.2018)